

Valgustusaeg ja meie

Katre Kaju (toim.): Uutmoodi ja paremini!
Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil
ja 19. sajandi lõpul. Tartu: Rahvusarhiiv
2018.

Maris Saagpakk*

Eesti- ja Lätimaa valgustusajale pühendatud kogumik koondab endas põimikut seda perioodi käsitlevatest uuematest uurimustest ja valikut varem saksa keeles ilmunud artiklite tõlkeid. Ehkki raamatus endas sellele ei viidata, võib seekordset kogumikku näha jätkuna koostaja Katre Kaju pikemast missioonist koondada valgustusajastut käsitlevaid töid. Pärast panustamist Indrek Jürjo artiklikogumiku toimetajana¹ ilmus Kaju eestvedamisel 2014. aastal mahukas „Balti kultuurielu ja kirjasõna valgustusajastu peeglis“². Eelneva kogumiku mõtte- ja raamatuloolisele fookusele lisanduvad selles kogumikus erinevaid (murrangulisi) ühiskondlikke arenguid käsitlevad artiklid. Esindatud on haridus kombineerituna kirikulooga, õigus ja õiguskord, ajakirjandus ja kirjandus. Käsitletud ajavahemik mahub umbes sajandi raamesse, ent enamik artikleid keskendub peamiselt 18. sajandi teisele poolele ja sajandivahetusele, mis on Kaju sõnul ootuspärane, arvestades sel perioodil toimunud reljeefseid muutusi ja kasutada olevaid allikaid.

Seekordse valgustusajastu kogumiku jaoks toimetaja enam ilmselt sissejuhatava, üldistava ja raami loova artikli jaoks vajadust ei näinud, nagu selleks eelmisel korral oli Mati Lauri kirjutis. Seekord on mindud kohe asja kallale. Kogumiku tabav pealkiri – „Uutmoodi ja paremini!“ – on laenatud Püha Vaimu kiriku pastori Eberhard Gutsleffi kommentaarist Toomkiriku uue pastori Christoph Mickwitzi esimesele jutlusele uues ametis, mis on ära toodud Triin Kröönströmi Tallinna orbudekooli käsitlevas artiklis. Kröönströmi artikkel

baseerub mitmekesisel materjalil, milleks on Tallinna kirikuraamatud, Halles asuva Francke sihtasutuse kirjakogu ning rohkelt eluloolisi ja haridusloolisi allikaid. Artikkel annab huvitava ülevaate orbudekodu loojatest ja õpetajatest, selle materiaalsest baasist, õpilastest ja õppetöö põhimõtetest. Autor on püüdnud leida jälgi ka eesti keele kasutamisest ja eesti laste õppimisest orbudekoolis, kuid peab allikate iseloomu, samuti orbudekooli põhimõtete arvestades alla vanduma ning möönma, et orbudekooli eesmärk oli „aidata hättasattunud perede lastel saavutada hariduse abil sünnipärane elustandard“ (lk. 42) ning seega oli tegemist sakslastele mõeldud õppeasutusega. See alles artikli lõpus välja toodud kommentaar oleks ehk vajalik olnud juba alguses, et lugeja mõistaks, et linna „vaeste“ all ei mõisteta objektiivselt kõige vaesemat elanikkonnakihti ja seega võis eestlaste esinemine kõnealuses koolis olla vaid juhuslik.

Ainus kirjandusteaduslik artikkel kogumikus on Kairit Kaurilt ja see keskendub baltisaksa loodusluule „esimesele suuremale tulemisele“ 18. sajandi keskel, Johann Bernhard Fischeri värssjutustusele, mille tegevus toimub Mäetagusel. Looduse kajastamine kirjanduses (ökokriitika) ning seega ka loodusluule on praeguses kirjandusteaduses kindlasti kuum teema, nii et autori enda osutus, kuhu mainitud uurimus sellel väljal paigutub, oleks kindlasti olnud huvitav. Selle asemel luuakse kontekst valgustusperioodi füsikoteoloogia abil, mis on lugejate jaoks hariv ja huvitav, aga ei vasta küsimusele, miks seda teemat täna ja praegu uurida. Toredest on tõlgendatud Fischeri tekstis esinevaid sümboleid, luues seoseid piibli ja antiikmütoloogiaga. Artikkel keskendub suure osas tegevuse ümberjutustusele, mis on lugejani toodud kord tsitaadina, kord autori enda ulatuslike kokkuvõtetenähtena ning materjali vähest tuntust arvestades on kindlasti põhjendatud. Kokkuvõtete osa tooksin siiski välja artikli puudusena – uuritava värssjutustuse ehk objekti ja uurija enda hää on tihti eristamata, mis raskendab jutustuse stiili mõistmist, ja kohati on raske aru saada, kus lõpeb kommentaar ja kus algab tekst. Mulle tundub, et rohkem mänguruumi oleks leidnud ka värssjutustuse dialektilise iseloomu selgemast rõhutamisest ning maaelu voorustes kiiremini veenduva Urbanowitzi ja tema skeptilisema sõbra Urbani rollide täpsemast kirjeldamisest. Vastanduste tehnika (suvi-talv, hunt-lammas, linn-maa, ehk vist ka juut Urbanowitz – sakslane Urban jne.) loob jutustusele raamistiku, mille käigus kuhjatakse järjest argumente maaelu kasuks.

* Maris Saagpakk (1973), Tallinna Ülikooli saksa kirjanduse ja kultuuriloo dotsent, saagpakk@tlu.ee

¹ I. Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011.

² K. Kaju. Balti kultuurielu ja kirjasõna valgustusajastu peeglis. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Siiralt naljakas on kriitilise Urbani muundumine teksti käigus – veendunud linnamehest saab maaelu ülistaja, mis vägagi meenutab praegu levinud maaelu romantiseerimise diskursust. Fischeri teksti ajakohasus tuleb aga veel enam esile praegu väga aktuaalse looduse ohustatuse teema rõhutamise, mida sümboliseerib muu hulgas keset künklikku maastikku kuuekordselt vastu kajav kahuripauk.

Henning von Wistinghauseni artikkel poliitilistest ja ühiskondlikest muutustest Eestimaal on mugandus Wistinghauseni monumentaalse vabamüürlaste-uurimuse (2016) kokkuvõttest. Artikkel käsitleb vabamüürluse seoseid sajandi alguse kõige põletavamate küsimustega – Tartu Ülikooli taasavamine ja talurahvaküsimus. Wistinghausen loob vabamüürlaste loozide lugu uurides vajaliku ja kontsentreeritud konteksti, samuti suurepärase varamu koondatud ja kontekstualiseeritud isikuandmeid ning tema koguteos on vajalik kõigile nimetatud perioodi vastu huvi tundvatele uurijatele. Eestikeelne kokkuvõte ja seega osutus teosele on seetõttu kindlasti tänuväärne.

Andres Andreseni õigusliku järjepidevuse teemat käsitlev artikkel on eriti nauditav lugemine ja võiks olla üliõpilastele heaks näiteks selge fookuse ja ülesehituse, hea keelekasutuse ning materjali tasakaalustatud esituse kohta. Andresen vaatleb 18. sajandi õiguslikku järjepidevust kirikukorralduses ja seda käsitlevat baltisaksa ajalookirjutust ning toob selgelt välja selle tendentslikkuse, võttes artiklis kokku ka oma seniste teemakohaste uurimuste tulemusi. Andresen tõestab, et baltisakslased kasutasid pärast Vene ülemvõimu kehtestamist valitsenud mõningast võimuvaakumit ära, et allutada senine puhtvaimulik kirikuvalitsemine ilmalikule võimukandjale, rüütlikonna esindajale. Vene keskvalduse püüdlusele asehalduskorra ajal seda protsessi taas tagasi pöörata ning kohaliku võimu pädevusi kärpida reageeris baltisaksa kogukond valuliselt ning sellisena leidis see kajastust ka ajalookirjutuses. Huvipakkuv on aga fakt, et eestikeelsed / eestlaste käsitlused on seni toetanud baltisaksa ajalookirjutuse narratiivi, ehkki „eestlaste ja eesti ajalookirjutuse jaoks on kogu see temaatika täiesti teistsuguse tähendusega“ (lk. 90). Kindlasti ei ole see juhtum erandlik, kus teatud baltisaksa ja ka eesti ajaloo- ja/või kultuurikirjutuse mustrid on meie aega jõudnutele iganenud ning tuleks üle vaadata. Natuke ülearune tundub aga baltisaksa-eesti käsitluste vahe rõhutamine. Kui on nii, nagu Andresen oma artiklis kinnitab, ei toetu baltisaksa ajalookirjutuse õiguslikkuse järjepidevuse lugu

faktidele ning on seepärast ümberlõkkamist väärt, nagu ta oleks ümberlõkkamist väärt ka siis, kui esimesena oleks fakte eiranud eestlased, soomlased või portugallased.

Sama ladus ja selge joonega lugemine on Marten Seppeli artikkel „Politseiteaduse lähtekohad ja politseikorra rakendamine Baltikumis“, mis lisaks politseiteaduse rakendamisele käsitleb ka selle majanduslikku, õigusteaduslikku, hariduslikku ja filosoofilist konteksti. Baltisaksa kultuuri uurijatele võiks pakkuda huvi Seppeli esile toodud fakt, et politseikorralduse küsimustes tundus Saksamaalt lähtuv teadmine (Johann Heinrich Gottlob Justi ja Joseph von Sonnenfelsi teosed) kõigepealt olevat kanda kinnitanud Venemaal ning alles sealt Eestisse tulnud. See vastandub tavapärasele retseptioonnitsükli, mille puhul baltisakslased Saksamaalt lähtuvaid uuenduslikke ideid vahendasid. Kuna aga politseikorralduse alused sisaldasid keskvalduse kontrolli tugevdamist üksikisiku ja kogukonna hüvangu suurendamiseks, tundub mõistetav, et sellised arengud ei olnud baltisakslaste huvides. Seppel annab nauditava ja hästi valitud näidetega illustreeritud ülevaate ülemvõimu nõutava bürokraatia arengust (kasvust) ning viitab võimalikele vastuoludele keskvalduse kehtestatud korra ja selle igapäevase rakendamise vahel. Vähemalt teoorias olid mõisnikel kui kohalikel võimukandjatel selged ettekirjutused, mis määrasid ära keskvalduse suunised nende rolli jaoks talupoegade käitumisharjumiste, kohustuste ja karistuste osas järelevalvatajatena. Kuid Seppel viitab keskvaldusele vaid osalisele suutlikkusele nende suuniste rakendamist kontrollida. Tundub, et Seppeli kasutatud ja teised samalaadsed allikad võivad tulevikus anda veel vastuseid argikultuuri, kohalike võimuhierarhiate, kombestiku, aga ka mitmekeelsusega seotud küsimustele, mis lisaksid kihte meie teadmiste erinevate ühiskonnagruppide koostöö toimimisest, infovahendamisest ja kokkupuutepunktidest Baltikumis.

Läti kirjandusteadlane Pauls Daija on üks nendest noortest andekatest läti kirjandusuurijatest (lisaks veel siinses kogumikus esindatud Aiga Šemeta, aga ka Kārlis Cīrulis, Imants Cīrulis, Julija Boguna), kes selle sajandi esimesel kümnendil Thomas Taterkast inspireerituna ja rahvuslikest kirjeldusstampidest vabadena valgustus- ning rahvusliku ärkamisaja küsimuste juurde jõudsid. Mitmed neist on nüüdseks kirjandusteaduse juurest lahkunud, Daija õnneks mitte. Tema artikkel pakub sissevaadet rahvaalgustaja Christoph Harderi tegevusele Läti aladel. Oma eesmärgi saavutamiseks kasutas

Harder väga mitmekesiseid tööriistu – lisaks ehk paremini tuntud rahvalalgustuslikele võtetele, nagu allegooriliste jutukeste kirjutamine ja kalendrite väljaandmine, kasutas Harder rahvalalgustuslikul eesmärgil ka teadmisi paljudelt muudelt aladelt matemaatikast lingvistikani ning folkloori kogumisest ja kommenteerimisest seaduste publitseerimiseni. Minu jaoks eriti põnev oli aga tema püüe ärgitada lätlasi seltskonnamänge mängima, et vähendada tema hinnangul lokkavat joomist ja (ilmselt siis mitte just kombelist) tantsimist. Eestis oli võrreldavaks rahvalalgustuslikuks tegijaks Friedrich Gustav Arvelius. Tema raamatule „Üks kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat“ (1782)³ Daija laiema Balti konteksti tundjana ka artiklis viitab.

Juba mainitud läti uut lainet esindanud teiselt tegijalt Aiga Šemetal on kogumikus uurimus saksakeelsest perioodikast Liivi- ja Kuramaal enne sajandivahetust. Tegemist on tema juba 2011. aastal ilmunud saksakeelse artikli tõlkega. Šemeta toob välja ajakirjade ja ajalehtede funktsiooni (informeeritud) avalikuse ülesehitamisel ja ühiskondlike diskursuste mõjutamisel. Artiklis näidatakse, kuidas eelkõige argiseid kuulutusi pakkuvad trükised oma lisade kaudu valgustuse häälekandjateks saavad ja – täiendades Daija tähelepanekuid – kui lai teemadespekter avalikkuse laiemaks harimiseks vajalik tundus. Šemeta kirjeldab ajakirjalisaid kui „erialaste teadusartiklite foorumit“ ja „kauneid teadusi“ vahendavat meediumit (lk. 163). Nagu ka Tallinnas ilmunud August von Kotzebue välja antud ajakirjas Für Geist und Herz (1786/87) joonistub Kuramaa aadelkonnale suunatud ajakirjas Mitauische Monatsschrift ühe teemana välja kaasaegsete meeli köitnud pärisorjuse teema, samas kui linnakodanikele suunatud perioodikas on sellele vaid väheseid viiteid. Nagu ka Eestis, oli praktilist laadi perioodika pikaajalisem kui ideelised väljaanded, nagu Šemeta asjaliku teemadeanalüüsi toel tõestab.

Ka Jürgen Heegi artikkel on pühendatud publitsistikale, seekord Baltimail hästi tuntud ja Lätis tema valgustusliku teose „Die Letten“ (1797) tõttu lausa kangelase staatuses Garlieb Merkeli ajalehtedele. Tegemist on Heegi 1996. aastal ilmunud artikli tõlkega. Heegi artikkel eristub selgelt eelnevatest, selle fookus asub väljaspool Baltikumi. Merkeli ajakirjandusliku tegevuse ambitsioon oli mõjutada suurt Euroopa poliitikat ning ta „nihutas vastutustundliku,

kuid terava poliitilise kriitika piire kaugemale kui keegi teine enne teda“ (lk. 197). Merkel toetas Preisimaa juhtivat rolli Napoleoni-vastases võitluses ja üritas publitsistlike vahenditega mõjutada avalikku arvamust ning õhutada patriotismi, kutsudes muu hulgas rahvast üles prantslaste vastu relvile asuma. Merkel luges Prantsuse ajakirjandust, õppis prantslaste propagandistliku tegevuse eduloost ning üritas samu võtteid Saksamaal rakendada, aga ei pälvinud soovitud määral võimukandjate toetust. Ta oli veendunud, et „avalikku arvamust saab riiklikult suunata“ (lk 202), ning propageeris Venemaa ja Saksamaa liitu Prantsusmaa vastu. Goethe eluloost teame, et antibonapartism ei olnud tollal sugugi ainuke võimalus. Goethe imetles Napoleoni kui tegudeinimest ja tundis hingesugulust selle suurmehe piirideta ambitsioonikusega, andestades seepärast ka oma kodulinnas Weimaris toimunud rüüstamise. Merkeli järjekindel ja kirglik võitlus, ka tensusuri tingimustes ning pärast ühe ajalehe kustumist järgmist alustades, annab tunnistust kindlatest veendumustest ja usust avaliku arvamuse jõudu. Heeg rõhutab Merkeli seni vaid ebapiisavalt tunnustatud teeneid vaba ajakirjanduse loomisel ja kujundamisel saksakeelses kultuuriruumis. Käesoleva kogumiku jaoks annab Heegi artikkel värskendava laiema panoraami ajale, mil Baltikumi koloniaalhärrad oma talurahvaküsimuse kallal püsisid ja sellega seoses ehk esimese suure identiteedikriisi läbi elasid.

Epi Tohvri toob oma artikli sissejuhatuses otsesema paralleeli tänapäevaga, kui seda teistes artiklites vajalikuks on peetud, juhatades oma käsitluse Georges Frédéric Parrot' visioonist Tartu ülikooli struktuurist sisse kommentaariga samas ülikoolis läbi viidud hiljutisele struktuurireformile. Tohvri tutvustab esmalt Tartu ülikooli loomise aegu Euroopas valitsenud ülikoolide ülesehituse ja rolli alast diskussiooni. Autor näitab, et Venemaal kalduti pigem toetama prantsuse liberaalset ülikoolimudelit ja oldi skeptilised saksa nelja fakulteediga ülikoolide suutlikkuse osas kohanduda ühiskonna vajadustega. Tohvri sõnul toetas Parrot prantsuse süsteemi, mida hindas moodsale ajale sobivamaks, seda rõhutab autor ka Parrot' nime prantsusepärase kirja pildiga.⁴ (Mis viib mind mõttele, et nimede kirja pildi variatsioonid võiks olla üks aspekte meie alade mitmekeelsuse uurimisel.)

³ Vrd. C. Hasselblatt. Eesti kirjanduse ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.

⁴ Pikemalt intervjuus: M. Maidla. Vähehinnatud suurmees Georges Frédéric Parrot. – Sirp, 07.07.2017. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/vahehinnatud-suurmees-georges-frederic-parrot/>

Siiski pidi Parrot alla vanduma kohalike saksa professorite nõudmistele ja jõudma kompromissini, mis vaid osaliselt vastas tema veendumusele parimast võimalikust ülikoolist. Mis on kindlasti ka tänastele rektoritele tuttav tõdemus. Tohvri artikli puhul võib autori soov luua tervikpildi paremaks hoomamiseks kontekst mitte ainult ajastu hoiakuid ja vastavateemalisi arutelusid kajastades, vaid ka Tartu ülikooli struktuuri teiste ülikoolidega võrreldes (Vilnius, Harkov).

Katre Kaju kogumik on väga väärtuslik platvorm valgustusaja-teemalise uurimistöö koondaja ja tutvustajana. Kogumik pakub uusi ideid ning toob esile allikate ja senise ajalookirjutuse kriitilise (üle)lugemise vajaduse. Originaaluurimuste ja eelnevalt saksa keeles ilmunud artiklite põimimine ei ole raske, arvestades, et meie ajalookirjutuse DNA on (eriti baltisaksa teemadel) tahes-tahtmata kuni tänaseni tugevalt mõjutatud saksakeelse kultuuriruumi teaduskirjutanduse mustritest. Mõne artikli puhul oleks ehk oodanud selgemat seisukohavõttu selles, miks on oluline nimetatud teemat nüüd ja praegu uurida ja kuidas see suhestub vastavas distsipliinis üles kerkinud küsimustega. Tulevikus oleks huvitav lugeda lisaks täpset ja tänuväärset allikatööd väärtustavatele uurimustele rohkem ka võrdlevat perspektiivi teiste Ida-Euroopa aladega, mis olid saksa kultuuriruumi mõjuväljas.

Eesti parlamendi ajalugu lähivaates

Jaak Valge. Eesti parlament 1917–1940.

Poliitiline ajalugu. Tallinn, 2019, 679 lk.

Mari-Leen Tammela*

Eesti Vabariigi 100 aastat – juubelisünnipäeva tähistamise kolmaastak pole veel lõppenud, kuid on juba praegusekski olnud väga viljakas kõige erinevamat sorti uudisteoste poolest, mis käsitlevad kitsamalt või laiemalt riikluse ja selle mõtestamisega seotud nähtusi, institutsioone, aga ka laiemat spektrit kultuuri-, spordi jne. sündmusi viimasel sajandil. Sessamas omariikluse juubelipidustuste tuules ehk täpsemalt Asutava Kogu 100. aastapäevaks ilmus ka Jaak Valge monograafia „Eesti parlament“.

Küsimus nagu ka arutus parlamendi ajaloo teemalise põhjalikuma uurimuse vajalikkuse üle oleks ülearune ega annaks arvustusele ega teose mõistmisele midagi juurde. Sellise käsitluse vajalikkus on vaieldamatu, sest just põhjalikum parlamendi ajalugu avab teos on Eesti ajalookirjutandusest seni puudunud, piirdudes lühemate või pikemate pigem statistiliste ülevaadetega. Sellel taustal pole fakt, et tegemist on tellimusteosega – teos on valminud Riigikogu Kantselei tellimusel – sugugi negatiivse varjundiga või mingitpidi teose sisule mõju avaldanud, näiteks rõhunud ilupiltidele või silunud argipäevaste sekelduste kajastamist. Vastupidi – Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi dotsent Jaak Valge, kes on uurinud nii sõdadevahelise Eesti Vabariigi majandusküsimusi kui ka Konstantin Pätsi suhteid Moskvaga, nii punaseid kui ka vabadussõjalasi ja viimastel aastatel tundnud erilist huvi otsedemokraatia ja rahvaalgatuse teemade vastu, on ühe institutsiooni ajaloo lugeja ette laiali laotanud halastamatult ausalt, jätmata vajadusel välja ka ebaõnnestumisi ja anekdootlikult jaburaid olukordi.

Kuigi pealkiri on laiahaardeline, piiritleb Valge oma uurimisobjekti poliitilise ajaloo, põhjendades seda keskendumisega „parlamendi sisulisele tööle ja just neile küsimustele, kus parlament tegi Eesti ajalugu kõige rohkem mõjutanud otsuseid.“ (lk 12). Ajutise Maanõu-

* Mari-Leen Tammela (1985), PhD, Eesti Ajaloomuuseum, teadur, mari-leen.tammela@ut.ee